

ROMUALD WOJNA

O STANIE BADAŃ W ZSRR NAD HISTORIĄ REWOLUCJI
PAŹDZIERNIKOWEJ I WOJNY DOMOWEJ
W ROSJI (PO 1956 R.). NIEKTÓRE PROBLEMY

Krocznie historiografia radziecka wzbogaca się o kilkanaście pozycji poświęconych zagadnieniom Rewolucji Październikowej i wojny domowej. To zainteresowanie okresem wydarzeń rewolucyjnych lat 1917—1922 jest łatwe do wytłumaczenia; ówczesne problemy w dużej mierze pozostały aktualne po dziś dzień, lub nabrały od nowa na sile wyrazu, pasjonując zresztą nie tylko historyków.

Okres walk między siłami rewolucji i kontrrewolucji w Rosji ma dla badacza szczególne znaczenie. Jego bogactwo tematyczne pozwala podejmować wciąż nowe a zarazem istotne problemy. Przykładowo wymienić można kwestie struktury partii komunistycznej, struktury i działalności komórek partyjnych w armii¹. Interesujące jest, że nawet pozycje o charakterze popularnym wnoszą często wiele nowych faktów².

Problemem o zasadniczym znaczeniu jest zróżnicowanie pozycji opublikowanych. Dziesiątki tysięcy prac, jakie ukazały się w ZSRR po Rewolucji Październikowej, poczynając od 1918 r., zawierają bardzo wiele materiału faktograficznego, równocześnie jednak znaczna ich część to po prostu kompilacje (pozycje późniejsze), albo prace powtarzające przy zaktualizowaniu tez wcześniej wydane pierwowzory. Dotyczy to głównie (lecz nie wyłącznie) okresu 1949—1956. W sumie można by, z grubsza, w sposób następujący określić przydatność tych prac: wydane w latach 1918—1925 mają w zasadzie wartość źródłową i każda z nich historyk, zajmujący się problematyką wojny domowej powinien szczegółowo przeanalizować. Publikacje wydane w latach 1925—1941 (z małymi wyjątkami) kładą nacisk na stronę faktograficzną, zwłaszcza na szczegółowy opis działań strony radzieckiej i z tego powodu mają również wartość materiałową, jednakże już w nich daje się zauważyć rosnący wpływ powstającego tzw. kultu jednostki. Odrębną grupę stanowią publikacje wydane podczas wojny z Niemcami hitlerowskimi, gdy doraźne potrzeby wymagały od autorów i wydawców akcentowania niektórych aspektów wydarzeń historycznych (np. aspektu czysto wojskowego — logiki walki prowadzonej do końca w imię ideałów, które w warunkach walki z faszystem zyskały również walor działań patriotycznych). Pozycje wydane w latach 1945—1949 rozszerzyły bazę źródłową, ale narastać w nich zaczynał (istniejący

¹ W. I. Lenin i *stroitelstwo partii w pierwyje gody Sowietskoj własci*. Moskwa 1965 (praca zbiorowa); S. M. Klackin, *Na zaszcitje Oktiabria. 1917—1920*. Moskwa 1965; J. P. Pietrow, *Partijnoje stroitelstwo w Sowietskoj Armii i Flocie (1918—1961 gg.)*. Moskwa 1964 i inne.

² Np. N. i W. Dworjanow, *W tytu Kołczaka*. Moskwa 1963; I. S. Łutowinow, *Likwidacja miatieża Kierenskogo-Krasnowa*. Moskwa 1965; autorzy, dzięki wyzyskaniu materiałów archiwalnych i relacji uczestników ruchu partyzanckiego, wnieśli kilka cennych uzupełnień, zwłaszcza do okresu działalności tzw. Centrosibiru i zdobycia Irkucka przez oddziały partyzanckie, czy ustalenia przebiegu nieudanej ofensywy Kierenskiego-Krasnowa.

zresztą i wcześniej) element apologetyczny — eksponowanie wąskiej grupy osób, co wypaczało przedstawiany obraz historyczny i — co należy powiedzieć szczerze i po prostu — fałszowało go. Proces przewycięzania tego stanu rzeczy rozpoczął się w roku 1956 (XX Zjazd KPZR, ogólna krytyka fałszywych założeń ideowych „kultu przywódcy”)³, i trwa po dzień dzisiejszy. W pracach wydawanych po 1956 r. historycy radzieccy musieli powrócić do najbardziej podstawowych ustaleń, jak datowanie początków wojny domowej w Rosji, periodyzacja okresu, prawdziwy przebieg wydarzeń, rola przywódców biorących udział w rewolucji i wojnie domowej. Procesu, który rozpoczął się w ZSRR po 1956 r., nie można uważać za zakończony. Nie można też wymagać, aby historycy radzieccy rozpatrzyli i rozstrzygnęli wszystkie sporne i trudne zagadnienia. Sformułowania polemiczne, jakie znajdują się w niniejszym artykule dotyczą głównie tych zagadnień, których historycy radzieccy jeszcze nie poruszyli, lub poruszyli tylko połowicznie.

Dla badacza epoki największe znaczenie mają publikowane w ZSRR wybory źródeł. Jest ich już sporo (kilkaset tytułów), części jednak nie da się zakwalifikować jako pozycji pełnowartościowych (najczęściej występujące niedomagania to publikowanie dokumentów ze skrótami, brak osadzenia publikowanych dokumentów w całości materiału archiwalnego, słaby aparat wyjaśniający, brak indeksów, kłopska korekta). Niemniej jednak badacze okresu rewolucji i wojny domowej w Rosji dysponują już pokazną bazą źródłową i mogą już, wydaje się, pokusić się nie tylko o dokonanie szerokich, integralnych i syntetycznych uogólnień, lecz i podjąć dalszą dyskusję w wielu zagadnieniach szczegółowych. Sprzyja temu również systematyczne publikowanie wspomnień uczestników rewolucji i wojny domowej, które, uzupełnione już opublikowanymi (zwłaszcza w latach dwudziestych) w znacznej mierze uzupełniają istniejące luki.

PROBLEMY WOJNY DOMOWEJ W OŚWIETLENIU NAJNOWSZEJ HISTORIOGRAFII RADZIECKIEJ

Prace powstałe w okresie tzw. kultu jednostki podnosiły przede wszystkim zaślugi Stalina, przemilczając często najbardziej podstawowe fakty i osoby⁴. Sam

³ Kwestie te podnoszono na sesji naukowej, poświęconej Leninowi i jego roli w przeprowadzeniu i przygotowaniach do rewolucji październikowej, która odbyła się 13—16 XI 1962 w Leningradzie, zwłaszcza w referacie A. Frajmana na temat skutków „kultu osoby Stalina” w badaniach historycznych i metod ich przewycięzania oraz w dyskusji. (*Lenin i Oktiabrskoje woorużennoje wosstanie w Pietrogradzie. Materiały Wsiesojuznoj naucznoj sessii, sostojawszejsia 13—16 nojabria 1962 g. w Leningradie*. Moskwa 1964). Por. też. D. Szelestow, *Sowietskaja istoriografija graždanskoj wojny i wojennoj intierwiencii w SSSR*. „Woprosy Istorii” 1964, nr 2 s. 23).

⁴ W. Boncz-Brujewicz, jeden z najbliższych współpracowników Lenina, pisze we wspomnieniach: „... jak wiadomo — oprócz dwóch — trzech — nie lubiono u nas ogłaszać nazwisk tych, którzy przez długie lata współpracowali z Władimirem Iljczem, bez miary sławiono tylko jednego, który był nawet tam, gdzie nigdy nie był. Sądzę, że raz na zawsze minął trudny okres gloryfikacji jednej osoby. Nasza historia przemówi teraz pełnym głosem o działaczach rewolucji, postawi wszystkich na tych stanowiskach, na jakich się rzeczywiście znajdowali...”. (W. D. Boncz-Brujewicz, *Izbrannyje Soczinenija*, t. III. *Wospominanija o W. I. Leninie 1917—1924 gg.* Moskwa 1963, s. 317). W przedmowie do radzieckiego wydania zbioru wspomnień wybitnych dowódców okresu wojny domowej *Etapy wielkiej drogi* (wyd. polskie Warszawa 1964), S. Najda dokonał krytycznego przeglądu problemów pomijanych w owym czasie przez historiografię radziecką lub wręcz fałszywie naświetlanych (s. 6—7). Dobitną krytykę zamieścił również znany historyk radziecki J. Gorodecki; pisze: „Wiele źródeł było niedostępnych dla badaczy. Nazwiska ludzi tworzących rewolucję, w ogóle zniknęły ze stronic rozpraw naukowych. Wraz z wybitnymi

Stalin wskazał w liście do płk. J. Razina⁵, że Lenin nie miał większych wiadomości wojskowych, tym samym dając do zrozumienia, iż pod tym względem on właśnie przewyższa Lenina⁶.

Względy hagiograficzne zadecydowały o nadmiernym wyeksponowaniu przez historyków radzieckich miejsc i wydarzeń wiążących się z osobą Stalina, np. roli obrony Carycyna. Wskutek tego w cieniu pozostała obrona Astrachania, który — zwłaszcza po upadku Carycyna (30 czerwca 1919 r.)⁷ — odegrał rolę bariery pomiędzy wschodnim i południowym ośrodkiem kontrrewolucji⁸.

Krytyka metod i stanu badań historycznych w ZSRR, dokonana po XX Zjeździe zawierała zresztą także elementy pozytywne. „Wszechstronne naświetlenie działalności partii komunistycznej z W. Leninem na czele, ukazanie roli mas ludowych w walce z zewnętrzną i wewnętrzną kontrrewolucją miało decydujące znaczenie dla całej działalności naukowej w zakresie wojny domowej w ostatnich latach”⁹.

Obalenie nagromadzonych przez lata oraz nieuzasadnionych uprzedzeń i twierdzeń wymagało również zrewidowania przyjętej uprzednio periodyzacji¹⁰. Przede wszystkim powraca się do przyjętych niegdyś ustaleń co do początku wojny domowej, przesuwając go na okres Rewolucji Październikowej¹¹. Pogląd panujący w okresie „kultu osoby Stalina”, iż wojna domowa rozpoczęła się latem 1918 r., miał — zapewne — na celu dwa momenty: uwydatnienie decydującej roli Stalina, oraz połączenie dwóch, z różnej gleby wyrastających zjawisk — interwencji i kontrrewolucji. Dla skonfrontowania z „żywą” sytuacją, warto przytoczyć ówczesne opinie na ten temat: „...otwarta wojna domowa rozpoczęła się z inicjatywy i pod kierownictwem partii kadetów. Komitet Centralny tej organizacji jest obecnie sztabem politycznym wszystkich sił kontrrewolucyjnych w kraju...”¹². A więc wojna domowa już wówczas była faktem, znane były również siły obu stron, zwłaszcza

przywódcami mas, w niektórych pracach historycznych zniknęły i same masy, jako twórcy historii. Pojawiły się tendencje do wymiany historii rewolucji — na historię dyrektyw taktycznych, cytaty i dogmatyczne powtarzanie poszczególnych twierdzeń marksistowskiej teorii rewolucji, ruchu mas — na schematy. Rozprzeszreniała się metoda, którą nazwać można «dekretową». Przyjęcie przez partię takiej czy innej uchwały, dekretu przez rząd radziecki traktowano jako fakt równoznaczny z realizacją tych uchwał i dekretów. Bardzo często ignorowano żywą tkankę procesów historycznych, dramatyzm i ostrość walki o wprowadzenie w życie tych czy innych dyrektyw oraz dekretów”. *Rozdienenije Sowietского gosudarstwa (1917—1918 gg.)*. Moskwa 1965, s. 19.

⁵ „Bolszewik” 1947, nr 3.

⁶ D. M. Griniszyn, *Wojennaja diejatielnost W. I. Lenina*. Moskwa 1960, s. 10—11.

⁷ *Istorija graždanskoj wojny w SSSR. 1917—1922*, t. 4. Moskwa 1959, s. 180. W dniu 14 VIII 1919 wojska tzw. Grupy Astrachańskiej zostały przemianowane na XI Armię (por. W. T. Suchorukow, *XI armija w bojach na Siewiernom Kawkazie i Niżniej Wołgie (1918—1920 gg.)*. Moskwa 1961, s. 228—229.

⁸ Griniszyn, op. cit., s. 513.

⁹ Szelestow, op. cit., s. 45.

¹⁰ Wiele materiałów pod tym względem wniosła dyskusja, która toczyła się w 1. 1960—1961; wypowiedzi uczestników opublikowano w „Istorija SSSR” 1960, nr 1, 3—6; 1961, nr 1—4.

¹¹ W przytoczonej już przedmowie do zbioru wspomnień *Etapy wielkiej drogi*, S. Najda pisze: „Autorzy wspomnień nie uważają bynajmniej lata 1918 roku, tj. okresu pierwszego wyjazdu Stalina na front Carycyna, za początek wojny domowej. Wskazują oni wyraźnie, że wojna domowa toczyła się już w listopadzie—grudniu 1917 roku, a także w pierwszych miesiącach 1918 roku” (s. 6). Podobne stanowisko zajmują wielu historyków radzieckich, m.in. Suchorukow (op. cit., s. 11). Nie bez znaczenia jest fakt, że artykuł o wojnie domowej zamieszczony w *Sowietской Istorической Enciklopedii (Inostrannaja wojennaja intierwiencija i graždanskaja wojna w SSSR 1918—20 t. 6)*. Moskwa 1965, s. 45—95), mimo tradycyjnej formuły „1918—20” wyraźnie eksponuje rewolucję październikową jako początek wojny.

¹² „Izwiestija CIK” z 29 XI 1917.

te, które stanowiły kościec danego obozu. Należy jednak zaznaczyć, że u Lenina można znaleźć inną interpretację początków wojny domowej. „Proletariat... 25 października obalił ten rząd i ustanowił dyktaturę klasy robotniczej i biedoty chłopskiej. Trzeba było obronić to zwycięstwo w wojnie domowej. Zajęło to około trzech miesięcy, począwszy od zwycięstwa nad Kiereńskim pod Gaczną, poprzez zwycięstwa nad burżuazją, junkrami, częścią kontrrewolucyjnego kozactwa w Moskwie, Irkucku, Orenburgu, Kijowie, a kończąc zwycięstwem nad Kaledinem, Kornilowem i Aleksiejewem w Rostowie nad Donem”¹³. „Jeżeli rewolucja w październiku 1917 roku odniosła od razu takie sukcesy, że na wiosnę 1918 roku zdawało się nam, iż wojna jest już skończona — w rzeczy samej rozpoczynała się ona dopiero i to rozpoczynała się w najgorszej postaci, w postaci wojny domowej...”¹⁴. Nie wydaje się jednak, by rozbieżność ta mogła świadczyć na korzyść koncepcji, iż wojna domowa wybuchła latem 1918 r. Lenin oskarżał imperializm światowy o wywołanie i podtrzymywanie wojny domowej¹⁵, lecz dostrzegał korzenie jej tkwiące głęboko w glebie rosyjskiej¹⁶.

Historycy radzieccy powracają również do koncepcji traktowania walki z bandami w latach 1921—1922 jako jednej z form wojny domowej i dalszego jej ciągu, koncepcji, która po ukazaniu się *Krótkiego kursu historii WKP/b* została zarzucona¹⁷. Obecnie niektórzy autorzy¹⁸ walkę z bandami interpretują jako walkę z kontrrewolucją określonych warstw społecznych, a mianowicie zamożnego chłopstwa („kułaków”). Świadczyć o tym mogą chociażby dane o liczebności band¹⁹, które niekiedy wyrastały — jak w przypadku działań A. Antonowa²⁰ — do rzędu armii²¹.

Ponownie zajęto się sprawami walk zbrojnych z kontrrewolucją; w nowy sposób oświetlono wiele wydarzeń, od ustalenia ważności poszczególnych frontów, do oceny wydarzeń rządu obrony Carycyna i tzw. katastrofy permskiej 1918 roku²².

Historycy wzięli również na warsztat problemy dotychczas nieporuszone, jak walka z puczem gen. Ł. Kornilowa (m. in. N. J. Iwanow *Kornilowszczyzna i jego razgrom. Iz istorii borby s kontrrewolucijej 1917 g.* Leningrad 1965), analiza wydarzeń na Froncie Wschodnim w 1918 r. (m. in. G. I. Ejche, *Ufimskaja awantiura Kołczaka, mart-apriel 1919 g.* Moskwa 1960), na Froncie Południowym w 1919—1920 r. (m. in. A. P. Aleksaszenko, *Krach dienikinszcziny.* Moskwa 1966, N. A. Zegźda, *Kommunističeskaja partija organizator razgroma tritiego pochoda Antanty.* Moskwa 1959, N. F. Kuźmin, *Kruszenije posledniego pochoda Antanty.*

¹³ *Dotkliwa, lecz konieczna lekcja* (w:) *Dzieła* t. 27. Warszawa 1954, s. 48.

¹⁴ *Przemówienie na IV Sesji WCIK IX kadencji, wygłoszone 31 X 1922* (w:) *Dzieła* t. 33. Warszawa 1957, s. 407.

¹⁵ *Sprawozdanie polityczne KC na VIII Ogólnorosyjskiej Konferencji RKP(b), wygłoszone 2 XII 1919* (w:) *Dzieła* t. 30. Warszawa 1957, s. 163.

¹⁶ *Dzieła* t. 27. s. 448, 450—451.

¹⁷ I. J. Trifonow, *Klasy i klasowaja bor'ba w SSSR w naczale nepa (1921—1923 gg.)*. Czast 1. *Borba s woorużennoj kułackoj kontrrewolucijej.* Leningrad 1964, s. 3—4.

¹⁸ Np. P. G. Sofinow, *Oczerki istorii Wsierossijskoj czriezwyczajnoj komisii (1917—1920 gg.)*. Moskwa 1960, s. 223—224; S.S. Hesin, *Niekotoryje woprosy istoriografii pierwych let Sowietsoj vlasti. (K zawierszeniju izdanija Istorijskaja graždanskoj wojny w SSSR)*. „Istorija SSSR” 1961, nr 3, s. 115 oraz cytowana praca Trifonowa.

¹⁹ Np. Trifonow podaje, że według danych wydziału operacyjnego WNUS (wojska służby wewnętrznej, wnutrienniaja służba Riespubliki), 1 IV 1921 działało 165 dużych „band politycznych” o liczebności ponad 51 tys. osób (op. cit., s. 4).

²⁰ W początkach stycznia 1921 Antonow dysponował ok. 50 tys. ludzi (ibidem).

²¹ Trifonow przytacza fragment informacji kubańsko-czarnomorskiego komitetu obwodowego RKP (b), w której komitet donosił, że na wiosnę 1921 w obwodzie „formowały się całe armie powstańcze z ocalałych kadr bandyckich” (ibidem).

²² Por. Szelestow, op. cit., s. 45—46.

Moskwa 1958). W druku pojawiły się znowu nazwiska dowódców radzieckich, którzy padli ofiarą represji w okresie „kultu jednostki”, a po XX Zjeździe KPZR zostali zrehabilitowani.

Historycy radzieccy wyzyskiwać zaczynają również, aczkolwiek ostrożnie materiały publikowane za granicą, i rozpatrując zagadnienia obozu kontrrewolucji zaznaczają zachodzące w nim procesy zmian²³. Pod tym względem nieco się zmieniło w stosunku do prac starszych, traktujących obóz kontrrewolucyjny jako jednolicie reakcyjny.

INTERWENCJA A KONTRREWOLUCJA

W radzieckiej literaturze historycznej zwykło się traktować interwencję zbrojną i kontrrewolucję jako dwie ręce tego samego ciała — Ententy²⁴. Stąd już krok do następnego twierdzenia, że kontrrewolucja była agenturą zachodnich imperialistów. Przywódcy kontrrewolucji otrzymywali pomoc finansową i militarną od państw Ententy; nie zakłada to jednak jeszcze form działalności agenturalnej. Sam fakt pomocy finansowej i militarnej sprawy nie przesądza. Wątpić można np. czy da się uzasadnić poważnie twierdzenie, iż rząd polski w latach 1919—1920 był agenturą Ententy, chociaż stanowił ważne ogniwo w systemie politycznym przez Ententę budowanym; to samo dotyczy Estonii i Finlandii, w pewnym sensie również Rumunii i Czechosłowacji.

Wątpić można, czy zjawisko tego kalibru, co kontrrewolucja w Rosji w latach wojny domowej, można tłumaczyć jedynie przesłankami „agenturalnymi”, chociażby nawet inspiracja Ententy w momencie masowego powstania zjawisk politycznych i wojskowych kontrrewolucji i udzielana im dalsza pomoc materialna z zagranicy dały się zauważyć i udowodnić.

Sprawdzenie obu zjawisk do tego samego źródła zaciemnia ich genezę; takie ujęcie kwestii zamazuje cel ostateczny rozgrywki — walkę o władzę, gdyż — abstrahując nawet od osobistych skłonności jednostek typu admirała A. Kołczaka — sama logika rozwoju wydarzeń w wojnie domowej nasuwa inne rozwiązanie, oparte na analizie ówczesnych form walki klasowej, a nie działalności jednostek czy nawet grup.

Zresztą tak właśnie podchodzili do sprawy uczestnicy wojny domowej, pierwsi jej badacze. Sam Lenin, nie gardząc epitetem w stosunku do obozu kontrrewolucji, przecież dawał przykład społecznej analizy zjawiska. Klasycznym tego przykładem może być sprawozdanie złożone 5 grudnia 1919 w imieniu WCİK i Rady Komisarzy Ludowych na VII Zjeździe Rad²⁵. W przemówieniu, wygłoszonym na VIII Ogólnorosyjskiej konferencji RKP(b) (2—4 grudnia 1919)²⁶ Lenin zanalizo-

²³ Jako przykład wymienić można wydaną przez Instytut Historii AN ZSRR pozycję już cytowaną *Lenin i Oktobrskoje woorużennoje wosstanie w Pietrogradzje...*, cytowaną pracę Trifonowa, Gorodeckiego, Aleksaszenki.

²⁴ W kwietniu 1919, w broszurze *Osiągnięcia i trudności władzy radzieckiej*, Lenin pisał: „Wszystkim wiadomo, że wojna ta została nam narzucona; na początku 1918 roku zakończyliśmy starą wojnę i nowej nie zaczynaliśmy; wszyscy wiedzą, że przeciwko nam ruszyli białogwardziści na zachodzie, na południu i na wschodzie jedynie dzięki pomocy Ententy, która rzucała miliony na prawo i lewo, i że przodujące kraje zebrały ogromne zapasy sprzętu wojskowego i amunicji, które pozostały po wojnie imperialistycznej, rzucając je na pomoc białogwardzistom, ponieważ panowie milionerzy i miliarderzy wiedzą, że tutaj ważą się ich losy, że tutaj giną, jeżeli nas natychmiast nie zgniotą”. (*Dzieła* t. 29. Warszawa 1956, s. 49)

²⁵ *Dzieła* t. 30, s. 216—218.

²⁶ *Ibidem*, s. 163—164 166—168.

wał działalność Ententy w republice radzieckiej; wyróżnił wówczas dwa etapy, nazywając je „dwoma podstawowymi metodami jej działań wojennych przeciw Rosji”²⁷. Pierwszą metodą była bezpośrednia walka zbrojna, a po jej załamaniu się, wskutek rewolucjonizującego wpływu, wywieranego przez środowisko rosyjskie na żołnierzy i marynarzy zagranicznych, Ententa przeszła do realizowania drugiej metody — próby wciągnięcia do walki z Rosją Radziecką małych państw. Dzieje ostatniej wyprawy Judenicy na Piotrogród dowiodły ostatecznie, że ta druga metoda prowadzenia wojny przez Ententę spełnia na niczym. Nie ulega wątpliwości, że niewielka pomoc ze strony Finlandii albo — więcej jeszcze — pomoc ze strony Estonii wystarczyłaby, by przesądzić losy Piotrogradu. Nie ulega wątpliwości, że Ententa, zdając sobie sprawę z powagi sytuacji, dołożyła wszelkich starań, by pomoc tę uzyskać, a jednak dopiąć tego jej się nie udało”²⁸. Co legło u podłoża owego zjawiska, niewykorzystania dogodnej, jak twierdził Lenin, sytuacji, trudno dziś jeszcze rozstrzygnąć.

Lenin nie łączył więc obu zjawisk — kontrrewolucji i interwencji, chociaż często podkreślał zbieżność celów strategicznych — obalenie władzy radzieckiej.

Bardzo wyraźnie swój pogląd sformułował S. Kamieniew, były głównodowodzący Armii Czerwonej: „Wojna domowa w latach 1918—1921 była jedynie przedłużeniem Rewolucji Październikowej”²⁹. A więc ostrze wojny, jako przejawu walki klasowej, kierowano głównie przeciw rodzimej kontrrewolucji, chociaż nigdy nie tracono z oczu perspektywy zwycięstwa rewolucji światowej³⁰.

W. Primakow, były dowódca korpusu czerwonych kozaków, w syntetycznym szkicu *Walka o władzę radziecką na Ukrainie*³¹ położył główny nacisk na walkę z kontrrewolucją; dokonuje też, chociaż pobieżnie — analizy społecznej oddziało rewolucyjnych działających na Ukrainie. Mimo powiązań, i to poważniejszych i prawdziwszych niż powiązania mieńszewików i eserowców z interwentami, między hetmanem P. Skoropadskim i okupacyjnymi władzami niemieckimi, Primakow oba elementy wyraźnie rozgranicza. Dotyczy to zwłaszcza późniejszego nieco okresu walk z wojskami atamana S. Petlury³².

Wydaje się więc, że trzeba rozgraniczyć interwencję i kontrrewolucję, jakkolwiek wspólny był ich cel i wspólne — w treści klasowej — przyczyny tkwiące u podłoża obu, w rzeczywistości różnych elementów.

INTERWENCJA

Nawet pobieżna analiza logiczna zjawiska, które w literaturze historycznej używało nazwę obcej interwencji zbrojnej, ujawnia wielostronne jego oblicze. Przede wszystkim wymienić trzeba zadania, które stawiali sobie inicjatorzy interwencji. Aspekt militarny, w warunkach wówczas jeszcze się toczącej I wojny światowej,

²⁷ Ibidem, s. 163.

²⁸ Ibidem, s. 167—168.

²⁹ S. S. Kamieniew, *Zapiski o graždanskoj wojnie i wojennom stroitielstwie. Izbrannyje statji*. Moskwa 1963, s. 212.

³⁰ Ibidem, „Armia Czerwona odnosiła zwycięstwa pod hasłem «Niech żyje rewolucja światowa!» i z tym hasłem starzy żołnierze szli do domów, wiedząc, że przed nimi stoi do rozwiązania zadanie jeszcze trudniejsze”.

³¹ Zamieszczony w zbiorze wspomnień *Etapy wielkiej drogi*, s. 204—227.

³² Zresztą Petlura, jako przeciwnik Skoropadskiego zwalczał Niemców i nie mógł mieć z nimi żadnych powiązań. W l. 1919—1920 pozostawał w kontakcie z J. Piłsudskim. Jeszcze w styczniu 1918 r. Petlura nawiązał łączność z gen. E. Michaelisem de Henning, licząc na pomoc 1 Korpusu Polskiego w walce o Kijów.

musiał przeważać. Dlatego można wysunąć sugestię, że inicjatorom interwencji chodziło zwłaszcza o utrzymanie na froncie wojsk rosyjskich przeciw armii niemieckiej³³. Rosnąca radykalizacja społeczeństwa w Europie (listopad 1918 r. rewolucja w Niemczech, liczne wcześniejsze wystąpienia we Francji, Wielkiej Brytanii i innych krajach), musiała skłaniać przywódców państw Ententy do przeprowadzenia możliwie szybkiej i pełnej likwidacji władzy radzieckiej w Rosji, póki akcja rewolucyjna ze wschodu nie przetrzymała się do krajów wyczerpanych długotrwałą wojną³⁴. Że obawy te były uzasadnione, może świadczyć załamanie się otwartej interwencji zbrojnej; żołnierze koalicji na terenach zajętych łatwo ulegali wpływowi rewolucyjnym, wyrażali w różny sposób potępienie ingerencji w sprawy wewnętrzne Rosji radzieckiej, posuwając je niekiedy aż do buntu (np. wypadki we flocie francuskiej na Morzu Czarnym). Niebagatelnym też motywem mogło być dążenie wielkiego kapitału do odzyskania utraconych pozycji w gospodarce Rosji³⁵. Co prawda znany historyk radziecki Izaak Minc oba wymienione powody wyraźnie odsuwa na plan dalszy³⁶, na plan pierwszy wysuwając konieczność „samobrony” imperializmu przed rewolucją rosyjską i rozgromienia jej przy pomocy sił zbrojnych³⁷. Trudno się zgodzić z taką konkluzją, zwłaszcza w świetle wydarzeń II wojny światowej, można jednakże przyjąć, iż wszystkie powody były istotne, a być może istniały jeszcze inne motywy, do tej pory nieujawnione.

Pierwszym — zapewne — krokiem ku realizacji celu była ugoda angielsko-francuska, zawarta w Paryżu 22—23 grudnia 1917. Przewidywała ona nawiązanie łączności w Rosji z siłami zbrojnymi ośrodków stawiających opór bolszewikom³⁸ oraz podział stref działania wojsk angielskich i francuskich³⁹, w tym również na terenie Rosji. W trakcie działań, przywódcy interwencji wykazali słabą orientację w kwestiach rosyjskich, m. in. wyraźnie nie doceniali siły rewolucyjnej. I tak D. R. Francis, ambasador amerykański w Rosji, w depeszy z 21 lutego 1918 do sekretarza stanu R. Lansinga, na podstawie enigmatycznego, subiektywnego przeswiadczenia, iż Rosjanie, zgodnie z dotychczasowym biegiem historii, nie umieją działać samodzielnie, wyciągał wniosek, iż nadszedł czas działania dla sojuszników⁴⁰ (chodziło o zajęcie Władywostoku). W depeszy z 10 października 1918 tenże Francis przekazał opinię dowodzącego koalicyjnymi wojskami na północy Rosji, angielskiego generała F. C. Poole'a; do zdobycia Piotrogradu, zdaniem Poole'a miało wystarczyć 10 tys. żołnierzy⁴¹.

Organizatorzy interwencji, mimo znajomości terenu, nie wzięli pod uwagę tego szczególnego czynnika, jakim jest zrewolucjonizowane środowisko Świadomość

³³ Zwracał na to uwagę Lenin już w artykule *O frazie rewolucyjnym*, opublikowanym w „Prawdzie” (21 II 1918), w którym rozpoczął kampanię na rzecz zawarcia pokoju z Niemcami (*Dzieła* t. 27. Warszawa 1954, s. 1—12).

³⁴ Aspekt ten podnosił Lenin w cyt. broszurze *Osiągnięcia i trudności Władzy Radzieckiej* (s. 51).

³⁵ W latach 1916—1917 udział kapitału obcego w Rosji wynosił: w górnictwie 91%, w przemyśle chemicznym 50%, w metalurgii 42%, w przemyśle drzewnym 37%, kontrolował ok. 50% produkcji ropy naftowej itd (wg P. I. Laszczenko, *Istoria narodowego choziajstwa SSSR*. t. II. Moskwa 1956, s. 377—380).

³⁶ I. I. Minc, *Anglijskaja intierwiencija i siewiernaja kontrrewolucija*. Moskwa—Leningrad 1931, s. 17—23, 26; *Nowaja intierwiencija w swiecie staroj*. Moskwa—Leningrad 1931, s. 11.

³⁷ Ibidem. s. 26.

³⁸ Umowa z 22 XII 1917, por. *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States*. 1918. Russia V. I. Washington 1931, s. 330—331.

³⁹ Ibidem.

⁴⁰ Ibidem, s. 384.

⁴¹ Ibidem, V. II. Washington 1932, 555—556.

jego znaczenia mieli natomiast od samego początku przywódcy radzieccy⁴². Prowadzona przez nich agitacja dała nadszpiewane wyniki. Podsumowując niejako tę akcję, Lenin, kierujący całokształtem spraw państwa radzieckiego, stwierdzał: „Wojska angielskie, które działały na Froncie Archangielskim, Ententa zmuszona była wycofać. Desant wojsk francuskich na południu Rosji zakończył się szeregiem powstań francuskich marynarzy...”⁴³. Często marynarze i żołnierze wojsk interwencyjnych, gdy nie chwyтали za broń, po prostu odmawiali walki. Współczesne pisma radzieckie pełne są na ten temat wiadomości⁴⁴. Dużą rolę w procesie moralnego oddziaływania na wojska interwencyjne na południu Rosji odegrało tzw. Kolegium Zagraniczne („Inostrannaja Kollegija”), działające przy nielegalnym Komitecie obwodowym RKP(b) w Odessie⁴⁵.

W ten sposób Ententa, która straciła w Rosji żołnierzy bez walki, zmuszona została do szukania następnej siły zdolnej do walki, tym razem wśród państw sąsiadujących z Rosyjską Federacją. A gdy i to zamierzenie spełzło na niczym, mogła tylko pomagać materialnie siłom powstałym na gruncie rosyjskim i z tego gruntu czerpiącym soki do rozgrywki z rewolucją.

KONTRREWOLUCJA

W warunkach rewolucji rosyjskiej, która w krótkim czasie radykalnie przeobraziła oblicze społeczne i polityczne byłego imperium carów, kontrrewolucja początkowo nie znajdowała szerszego pola do oddziaływania. Długotrwałe, zbyt długie jak dla normalnego rozwoju społeczeństwa, panowanie w Rosji systemu jedynowładztwa, brak tradycji parlamentarnych, słabość liczebna i ideowa inteligencji rosyjskiej, wreszcie ugodowość legalnych partii politycznych, wszystkie te czynniki niejako z góry nastrajały dużą część społeczeństwa przychylnie wobec ideologii reprezentowanej przez partię bolszewicką, eserowską, mieńszewicką oraz anarchistów. Jednakże, po obaleniu caratu i zwycięstwie rewolucji lutowej 1917 r., zdecydowana większość partii i ugrupowań politycznych nie była zainteresowana w pogłębianiu i rozszerzaniu rewolucji. Wysuwały one hasło ugruntowania w Rosji parlamentaryzmu i zamierzały budować demokrację mieszczańską na wzór demokracji zachodnioeuropejskich.

Inne stanowisko zajmowali bolszewicy, anarchiści i lewica eserowców (która jako odrębna partia ukształtowała się w październiku 1917 r.). Te trzy siły, jakkolwiek w przypadku lewicowych eserowców oficjalnie z zastrzeżeniami, zainicjowały i przeprowadziły powstanie zbrojne przeciw Rządowi Tymczasowemu;

⁴² W sprawozdaniu politycznym złożonym przez Lenina w imieniu KC partii bolszewickiej 2 XII 1919 na VIII Ogólnorosyjskiej Konferencji RKP(b), znajduje się następujące stwierdzenie: „Przypominam sobie, że w jednym z artykułów, zdaje się Radka, była mowa o tym, że gdy wojska Ententy zetkną się z gorącą glebą Rosji, która wzniciła pożar rewolucji socjalistycznej, to same również zostaną ogarnięte tym pożarem” (*Dzieła* t. 30, s. 166).

⁴³ *Ibidem*, s. 164.

⁴⁴ Na przykład: „...wojska francuskie skierowane do Tyraspola odmówiły walki z wojskami radzieckimi” („Izwiestija CIK” z 7 III 1919); „2 marca 1919 r. sześć kompanii 176-go pułku francuskiego odmówiło udziału w kontrataku pod Chersoniem przeciw czerwonym partyzantom” („Prawda” z 5 III 1919). Sprawę tę szeroko opisuje L. I. Jakowlew w pracy *Intiernacionalnaja solidarnost trudiaszczichsia zarubieźnych stran s narodami Sowietsoj Rossii 1917—1922*. Moskwa 1964.

⁴⁵ Aktywni byli w Kolegium zwłaszcza znana rewolucjonistka francuska Jeanne Labourbe, rozstrzelana w 1919 r. z wyroku władz kontrrewolucyjnych oraz André Marty, później jeden z czołowych przywódców Francuskiej Partii Komunistycznej. Obszerne wiadomości na temat pracy Kolegium znajdują się w pracy W. G. Kownałowa, *Geroi odiesskogo podpola*. Moskwa 1960, wyd. II.

w okresie bezpośrednio poprzedzającym Rewolucję Październikową lewicowi eserowcy weszli w skład komitetów wojskowo-rewolucyjnych, które kierowały przygotowaniem do powstania i jego przebiegiem. Akceptowali oni również utworzony na II Ogólnorosyjskim Zjeździe Rad pierwszy rząd radziecki (Rada Komisarzy Ludowych) i później wzięli w nim udział⁴⁶; wydarzenie to jest znane w literaturze historycznej jako tak zwana czasowa ugoda bolszewików z lewicowymi eserowcami.

Natomiast w obozie anarchistów kwestia stosunku do rządu radzieckiego i ewentualnego uczestniczenia w budowie państwa proletariackiego stała się przyczyną głębokiego kryzysu. Z kryzysu tego rosyjski anarchizm nie umiał wyjść obronną ręką. W rezultacie, wśród anarchistów — i to nie tylko w Rosji radzieckiej, ale na skalę światową — nastąpił rozłam na zwolenników współpracy i zdecydowanych jej przeciwników⁴⁷.

Jeszcze inną ewolucję przeszli mieniszewicy i reszta eserowców. Przedstawiciele obu tych wpływowych partii podczas II Ogólnorosyjskiego Zjazdu Rad rychło zrezygnowali z uczestniczenia w obradach, na znak protestu przeciw obaleniu Rządu Tymczasowego. Jak wykazała historia, za krok ten, zapłacili swym bytem politycznym, gdyż znaleźli się w sytuacji bez wyjścia: pogłębiająca się rewolucja i postępująca wraz z nią polaryzacja stanowisk, wymagała opowiedzenia się po jednej ze stron barykady — za bolszewikami, których potępili, lub za dyktaturą wojskową, przeczącą głoszonej przez nich ideologii. Gdy wojna domowa rozgorzała w pełni, mieniszewicy i eserowcy w wielu przypadkach popierali siły jawnie dążące do restauracji monarchii, jak rządy admirała Koczcza. W rozgrywce, jako poważna siła polityczna⁴⁸ już się nie liczyli. Droga ku skrajnej prawicy, określającej charakter kontrrewolucji, była dla nich zamknięta, jeżeli chcieli pozostać w zgodzie z własnym programem; skrajnej lewicy — bolszewików — wyrzekli się ostatecznie, oskarżając ją, w związku z utworzeniem Armii Czerwonej i dekretemi ograni-

⁴⁶ Zgoda ta jednak była wymuszona przez okoliczności. Jeden z przywódców lewicowych eserowców, A. Karelin, złożył na Zjeździe następujące oświadczenie: „My, oczywiście, protestujemy przeciw temu, że zamiast tymczasowych komitetów, które by wzięły na siebie prowizoryczne rozwiązanie najbardziej palących zadań, stoi przed nami gotowy rząd. Ale nie chcemy kroczyć drogą wiodącą do izolacji bolszewików, ponieważ rozumiemy, że z losem bolszewików związany jest los rewolucji, ich zguba, będzie zguba rewolucji...” (*Wtoroj Wsierossijskij sjezd Sowietow raboczych i soldatskich dieputatow. Sbornik Dokumentow*. Moskwa 1957, s. 26).

⁴⁷ Brak materiałów nie pozwala głębiej zanalizować sytuacji panującej w obozie anarchistów. W tych warunkach dużą pomocą są wzmianki zawarte w dziełach Lenina. O kryzysie wśród anarchistów i rozłamie wspominał Lenin w słowie końcowym po dyskusji nad sprawozdaniem z działalności Rady Komisarzy Ludowych, wygłoszonym 25 (12) stycznia 1918 na III Ogólnorosyjskim Zjeździe Rad (*Dziela* t. 26. Warszawa 1956, s. 483). W liście do Sylvii Pankhurst, datowanym 28 VIII 1919 stwierdza, że „bardzo wielu robotników anarchistów staje się teraz najbardziej szczerymi zwolennikami Władzy Radzieckiej...” (*Dziela* t. 29, s. 562). O kryzysie w obozie anarchistów i wpływających stąd zadaniach dla ruchu komunistycznego, była mowa na II Kongresie Międzynarodówki Komunistycznej. Por. Lenin, *Tezy o podstawowych zadaniach Drugiego Kongresu Międzynarodówki Komunistycznej* (w:) *Dziela* t. 31. Warszawa 1955, s. 194). Wiadomości o kryzysie i rozłamie znajdują się też w *Liście do komunistów niemieckich* (w:) *Dziela* t. 32. Warszawa 1956, s. 546), datowanym na 14 VIII 1921 oraz w artykule *Nowe czasy, stare błędy w nowej postaci z 20 sierpnia tegoż roku* (*Dziela* t. 33. Warszawa 1957, s. 3).

⁴⁸ Na bezwład polityczny istniejący w szeregach partii mieniszewików i eserowców często zwracał uwagę Lenin. W lipcu 1919 stwierdzał: „Martow, Wolski i ska wyobrażają sobie, że stoją ponad obu walczącymi stronami, wyobrażają sobie, że zdolni są stworzyć «trzecią stronę». Pragnienie to, choćby nawet było szczerze, pozostaje złudzeniem drobnomieszczańskiego demokracy...”. *Wszyscy do walki z Denikinem!* (w:) *Dziela* t. 29, s. 448.

czającymi tradycyjne formy działalności politycznej, o ekstremistyczne metody rządzenia i militarizm⁴⁹.

Tak więc genezy kontrrewolucji, jako zjawiska historycznego, należy upatrywać przede wszystkim w zaostrzającej się walce klasowej. Dla obu stron ostateczna rozgrywka okazała się niezbędna. Szukano w niej już nie rozwiązań politycznych — ten okres zakończyła jeszcze we wrześniu 1917 r. akcja gen. Kornilowa — szukano rozwiązań militarnych. Stąd, paradoksalna — wydawałoby się — jeszcze do niedawna, możliwość sięgnięcia po rolę hegemoną w obozie kontrrewolucji przez elementy monarchistyczne, otwartych zwolenników restaurowania dynastii.

W zakresie stosunków społecznych, warunkujących możliwość istnienia kontrrewolucji jako zjawiska masowego, należy przede wszystkim wymienić środowisko drobnomieszczańskie. Wraz z pogłębianiem się sprzeczności między burżuazją i proletariatem wśród wahającego się drobnomieszczaństwa nastąpił gwałtowny podział. Te same warstwy, które raz popierały rewolucję, innym razem, pod wpływem zaistniałych doraźnie okoliczności, od niej się odwracały. Właśnie ze względu na jego chwiejność, Lenin przydawał ogromne znaczenie możliwości ostatecznego przesunięcia sympatii drobnomieszczaństwa na stronę rewolucji (władzy radzieckiej). Jego zdaniem, dotyczyło to zwłaszcza chłopów średniozamożnych⁵⁰; sojusz robotników z wielomilionową warstwą średniozamożnych chłopów o ile wzbogacał i pomnażał siły państwa radzieckiego, o tyle samo zubożał obóz kontrrewolucji.

Kontrrewolucję popierało przede wszystkim bogate chłopstwo („kułacy”). Rolę, jaką ono odgrywało najłatwiej można prześledzić na przykładzie rozwoju i upadku armii admirała Kołczaka. Podstawową siłą jego wojsk — początek ich organizacji sięga okresu wystąpienia korpusu czechosłowackiego w maju 1918 r.⁵¹ — byli chłopcy syberyjscy⁵², których negatywne nastawienie do władzy radzieckiej wynikało głównie z dwóch przyczyn: po pierwsze nie otrzymali oni ziemi od władzy radzieckiej, ponieważ na Syberii nie było własności obszarnej⁵³, po drugie na Syberii występowało wiele gospodarstw bogatych i średniorolnych⁵⁴. Lenin wprost pisał: „I jeśli coś przechyliło na naszą stronę szalę zwycięstwa w walce z Kołczakiem i Denikinem, mimo iż popierały ich wielkie mocarstwa, to właśnie to, że koniec końców zarówno chłopci, jak i pracujący Kozacy, którzy przez długi czas znajdowali się po tamtej stronie, przeszli teraz na stronę robotników i chłopów; dopiero to w ostatecznym rachunku zdecydowało o wyniku wojny i przyniosło nam zwycięstwo”⁵⁵. Rozczarowanie wywołane przez politykę Kołczaka — powrót do niepo-

⁴⁹ Por. *Zasiedaniya WCIK 4-go sozywa. Stienogrammy i protokoły* (w:) *Czetyortyj Wsierossijskij sjezd Sowietow roboczich, kriestianskich i kazaczich dieputatow*. Moskwa 1919, s. 178—185, 193, 238—239, 280—283, 286—290, 339—340, 343.

⁵⁰ W *Odezwie do Armii Czerwonej* (29 III 1919) Lenin stwierdzał kategorycznie: „Średni chłop nie jest wrogiem, lecz przyjacielem robotnika, przyjacielem Władzy Radzieckiej” (*Dzieła* t. 29, s. 235). Obszernie zagadnienie to naświetlił Lenin w *Referacie o pracy na wsi*, wygłoszonym 23 III 1919 na VII Zjeździe RKP(b); *Dzieła* t. 29, s. 190—202.

⁵¹ *Istoriya graždanskoj wojny w SSSR* t. 3. Moskwa 1957, s. 192.

⁵² „Na wsi syberyjskiej znaczna część chłopstwa znajdowała się jeszcze pod wpływem mieniszewików i eserowców, którzy prowadzili wśród pracującego chłopstwa zawziętą propagandę przeciw radom” (Ibidem, s. 195; charakterystyka odnosi się do lata 1918 r.).

⁵³ „Na Syberii chłopstwo nie otrzymało ziemi obszarnej, ponieważ jej tam nie było, i dlatego łatwiej mu było uwierzyć białogwardzistom”. Lenin, *Dwa lata władzy radzieckiej*, (w:) *Dzieła* t. 30, s. 120—121.

⁵⁴ „W sumie chłopcy syberyjscy mieli więcej ziemi, aniżeli chłopcy w Rosji Środkowej. Przeciętny nadział gospodarstwa chłopskiego na Syberii wynosił 15—19 dziesięcin. Na Syberii istniała dosyć duża warstwa kułactwa” (A. G. Lipkina, 1919 *god w Sibiri*. Moskwa 1962, s. 9).

⁵⁵ *Referat na I ogólnorosyjskim Zjeździe Pracujących Kozaków* (wygłoszony 1 II 1920. *Dzieła* t. 30, s. 405).

pularnych metod rządów administracyjnych okresu monarchii Romanowów, a zwłaszcza bezmyślnie stosowane na wsi przemoc i terror, spowodowały przeniesienie sympatii mas chłopskich na bolszewików⁵⁶. Nie wzięwszy pod uwagę konkretnych stosunków społecznych, panujących na Syberii i zraziwszy do siebie chłopstwo — podstawową siłę społeczną na Syberii — Kołczak i jego współpracownicy doprowadzili armię do upadku i wzmocnili siły przeciwnika. Strata była nie do powetowania, gdyż na Syberii jak w całym byłym imperium carskim, choć w stopniu o wiele większym, inne warstwy i klasy społeczne liczebnie ustępowały chłopstwu.

Ani inteligencja, ani ziemiaństwo, środowisko oficerów, czy wielkiej burżuazji, nie mogły być dostawcami żołnierza. Ich rola polegała na pracy organizacyjnej, agitacji, czynnościach dowódczych, działalności na odcinkach wymagających określonej specjalizacji. Dostawcą żołnierza, w warunkach ówczesnej Rosji, było chłopstwo i proletariat. Poszukując bazy społecznej, która dostarczałaby rezerw ludzkich, kontrrewolucja od początku wykorzystywała bogate chłopstwo i kozaków, będących warstwą uprzywilejowaną⁵⁷, z lekka tylko — w początkowym okresie walki — dotkniętą procesem rozwarstwienia.

Osobliwością sytuacji wewnętrznej Rosji był fakt, że o ile początkowo słaba i rozproszona, kontrrewolucja dzięki obcej pomocy szybko się umocniła, a następnie zrezygnowała z wysuwanych początkowo haseł ogólnodemokratycznych na rzecz idei silnej władzy, zdolnej do obalenia ustroju radzieckiego⁵⁸. Względy militarne dyktowały rozwiązanie polityczne. Oto dlaczego rzekomy paradoks triumfu tak do niedawna skompromitowanej koncepcji monarchistycznej, w rzeczywistości okazał się faktem uwarunkowanym społecznie i politycznie.

ZAGADNIENIE PRZECHWYCENIA WŁADZY PAŃSTWOWEJ

W warunkach rosyjskich, po obaleniu monarchii, ukształtowała się sytuacja, w której legalnie działało kilka partii nie tylko o różnych programach, lecz dostrzegających inne perspektywy podobnych rozwiązań strategicznych.

W okresie między obu rewolucjami w Rosji lewicę stanowili bolszewicy, mieniszewicy, eserowcy, anarchiści, prawicę — październikowcy, kadeci, centrum —

⁵⁶ „...Wiadomości, które otrzymujemy z kołczakowskiego zaplecza, świadczą, że wśród wojsk Kołczaka panuje niewątpliwy rozkład, a cała ludność, nie wyłączając nawet zamożnych chłopów, powstaje przeciw niemu jak jeden mąż... syberyjscy chłopcy, którzy najmniej byli skłonni ulegać wpływowi komunizmu, gdyż najmniej mieli możliwości zapoznania się z nim, otrzymali od Kołczaka taką lekcję, takie praktyczne porównanie (a chłopcy lubią praktyczne porównania), że możemy powiedzieć: Kołczak przysporzył nam milionów zwolenników Władzy Radzieckiej...”. (W. I. Lenin, *Przemówienie do słuchaczy Uniwersytetu im. Swierdłowa przed ich wymarszem na front* (w:) *Dzieła* t. 30, s. 64). W cytowanej pracy Lipkina pisze, że w 68 gminach guberni jeniejskiej żołnierze Kołczaka rozstrzelali 10 tys. osób, spalili 12 tys. zagród chłopskich i 500 tys. pudów zboża, zarekwirowali 12 tys. koni i 20 tys. sztuk bydła (s. 222). P. Milukow mówi podobnie o nieprzemyślanej polityce Kołczaka i popełnionych na Syberii okrucieństwach. (*Rossija na pierielomie. Bolszewistskij pieriod russkoj riwolucii*. T. II: *Antibolszewistskoje dwiżenije*. Paryż 1927, s. 126).

⁵⁷ „Towarzysze, wiecie, że na Froncie Południowym nieprzyjacieli z jednej strony opierał się przede wszystkim na Kozakach, którzy walczyli o swe przywileje...”. (W. I. Lenin, cyt. przemówienie do słuchaczy Uniwersytetu im. Swierdłowa. *Dzieła* t. 30, s. 67); „...wszak jedynie kozactwo umożliwiło i umożliwi Denikinowi tworzenie poważnej siły”. (W. I. Lenin, *Przykład robotników piotrogrodzkich* (w:) *Dzieła* t. 30, s. 31—32).

⁵⁸ Por. Lenin, *Przemówienie wygłoszone 3 września 1919 r. na bezpartyjnej konferencji robotników i czerwonoarmistów dzielnicy Basmannej, Lefortowskiej, Aleksiejewskiej i Sokolnickiej* (w:) *Dzieła* t. 30, s. 4.

trudowicy, postępowcy. Oczywiście, oprócz wymienionych partii, które wywierały najsilniejszy wpływ na życie polityczne w kraju, istniało wiele innych, wewnętrznie zróżnicowanych drobnych ugrupowań, ustawicznie lawirujących między partiami silniejszymi.

W kwestii uchwylenia władzy różnica stanowisk wyrażała się przede wszystkim w samym fakcie uczestniczenia części partii w rządzie. Tym samym więc partie mające swych przedstawicieli w Rządzie Tymczasowym zagadnienie przechwycenia władzy państwowej uwzględniać mogły w małym tylko stopniu, raczej w sensie doskonalenia form istniejących, niż wprowadzania nowych. Nawet dla mieńszewików i eserowców po wypadkach lipcowych 1917 r. kwestia ta przestała się liczyć, gdy z rządu ustąpił premier Lwow i grupa ministrów kadetów⁵⁹, a fotel premiera zajął Kierenski⁶⁰. Obie partie (tj. eserowcy i mieńszewicy) wyraziły mu pełne zaufanie⁶¹, a Centralny Komitet Wykonawczy (CIK) Rad Delegatów Robotniczych i Żołnierskich ogłosił rządem ocalenia rewolucji i solidaryzował się z militarnymi pociągnięciami dowódcy piotrogrodzkiego okręgu wojskowego gen. P. Połowcewa⁶². Partie prawicowe, których przywódcy liczyli się ze wzrastającymi nastrojami rewolucyjnymi w społeczeństwie, przyjęły dobrze kandydaturę Kierenskiego. Widowym tego znakiem stał się udział kadetów w gabinecie sformowanym 6 sierpnia przez Kierenskiego. Nie ma również dowodów na to, by w tym czasie monarchiści mieli coś przeciw Kierenskiemu osobiście. Mikołaj II wyraził taką opinię o premierze: „Ósmy lipca, sobota. W składzie rządu zaszły zmiany: książe Lwow odszedł i premierem zostanie Kierenski, będąc równocześnie ministrem spraw wojskowych i floty oraz biorąc jeszcze kierownictwo Ministerstwa Handlu i Przemysłu. Ten człowiek w chwili obecnej znajduje się rzeczywiście na swoim miejscu: im więcej będzie miał władzy, tym lepiej”⁶³.

Historycy radzieccy w ostatnich badaniach nie tylko podtrzymali zarzut, czyniony Kierenskiemu od początku — nawiązywanie kontaktu ze zbuntowanym gen. Kornilowem, ale i dodali do tego twierdzenie, że główna linia polityki Kierenskiego właściwie niczym się nie różniła od dążeń Kornilowa: obaj zamierzali wprowadzić dyktaturę⁶⁴. Ogólnopaństwowe rozwiązanie — w osobie premiera Kierenskiego i jego gabinetu koalicyjnego — nie odpowiadało ani bolszewikom, ani anarchistom. Również poważne wątpliwości żywiła lewica mieńszewików oraz lewicowi eserowcy, w tym czasie kształtujący się jako partia.

Bolszewicy, zgodnie z założeniami swej doktryny, zamierzali przechwycić władzę w drodze przewrotu zbrojnego. Po krwawym finale demonstracji lipcowej i wszczęciu przeciw niemu śledztwa, Lenin, zgodnie z decyzją KC SDPRR(b), przeszedł do działalności nielegalnej⁶⁵. Fakt ten był też symbolem dodatkowym końca okresu dwuwładzy, ukształtowanego po zwycięstwie rewolucji lutowej. Główny wysiłek bolszewicy skierowali na opanowanie rad, co też — wobec polityki ugody uprawianej przez eserowców i mieńszewików w ramach jednolitej koncepcji państwowej — udało im się w dużym stopniu⁶⁶. Zbolszewizowane rady stały się ela-

⁵⁹ „Riecz” 1917, nr 154.

⁶⁰ *Istorijsza graždanskoj wojny w SSSR* t. 1. Moskwa 1955, s. 170. O przyczynach ustąpienia kadetów z Rządu Tymczasowego i wiążących się z tym skomplikowanych targach politycznych pisze obszernie O. N. Znamienski, *Ijulskij krizis 1917 goda*. Moskwa—Leningrad 1964, s. 47—50.

⁶¹ *Istorijsza graždanskoj wojny w SSSR* t. 1, s. 170.

⁶² Por. *Istorijsza Wielikoj Oktjabrskoj Socialisticzeskoj Riewolucii*. Moskwa 1962, s. 83—85.

⁶³ *Dniewnik Nikołaja Romanowa*. „Krasnyj Archiw” 1927, nr 2, s. 91.

⁶⁴ Iwanow, op. cit., s. 54—55.

⁶⁵ *Istorijsza Kommunističeskoj partii Sowietского Sojuza*. Moskwa 1962, wyd. 2, s. 228

⁶⁶ *Istorijsza Wielikoj Oktjabrskoj Socialisticzeskoj Riewolucii*, s. 123—125.

stycznym instrumentem w przygotowaniach do przewrotu zbrojnego i przejęcia władzy. Przechwycenie władzy bolszewicy rozpatrywali też jako konieczny warunek i środek do wprowadzenia dyktatury proletariatu. Z kolei dyktatura proletariatu była w ich rozumieniu puklerzem, chroniącym zdobycze rewolucji, budowę nowego społeczeństwa przed zakusami burżuazji; nie ma innej alternatywy jak tylko dyktatura proletariatu lub dyktatura burżuazji⁶⁷. Nie wynika z tego zresztą, że bolszewicy, uznający się za awangardę klasy robotniczej, odrzucali sojusze z innymi partiami i siłami społecznymi, by system jednopartyjny uznawali wówczas za jedynie możliwy do przyjęcia⁶⁸. Owszem, cała strategia leninowska zakładała sojusze (dzieląc je na trwałe i czasowe), na plan pierwszy wysuwała sojusz robotniczo-chłopski, bez którego ani zwycięstwo rewolucji, ani dyktatura proletariatu w ogóle jest nie do pomyślenia⁶⁹. Sojusz zawarty z lewicowymi eserowcami, a zerwany w trudnych czasach pokoju brzeskiego, odegrał dużą i pozytywną rolę w procesie umocnienia ustroju radzieckiego⁷⁰.

Tak więc potrzebę uchwycenia władzy państwowej bolszewicy uzasadniali koniecznością wielostronnego rozwoju społeczeństwa, przedstawiali konkretne perspektywy rewolucji socjalnej, dzięki czemu wzrastała atrakcyjność ich programu wśród mas. Stan aktualny, dla większości partii będący kresem rewolucji, według bolszewików był tylko etapem przejściowym na drodze do nowej rzeczywistości; ponieważ jednak nową rzeczywistość zdobywa się w walce, hasło obalenia stanu aktualnego zjednoczyło wokół bolszewików część społeczeństwa niezadowoloną z polityki Rządu Tymczasowego, przede wszystkim wojsko, żądające pokoju za wszelką cenę i chłopstwo, zainteresowane w nowym podziale ziemi i nowym ustroju rolnym państwa; oczywiście bolszewicy cieszyli się wówczas poparciem większości klasy robotniczej, a także części radykalnych grup inteligencji i mieszczaństwa.

W kwestii przechwycenia władzy należy w taktyce partii bolszewickiej wyróżnić okres przed i po Rewolucji Październikowej. Okres walki o władzę różnił się zasadniczo od okresu, który nastąpił po zwycięskim powstaniu zbrojnym w Piotrogradzie. W krótkim stosunkowo czasie między wybuchem rewolucji lutowej i demonstracją lipcową w Piotrogradzie trwał stan tymczasowości, politycz-

⁶⁷ Por. Lenin, *Przemówienie na II Ogólnorosyjskim Zjeździe Nauczycieli-Internacjonalistów* (18 I 1919) (w:) *Dzieła* t. 28, s. 429 i 431.

⁶⁸ Przykładem może być sojusz z lewicowymi eserowcami (1917—1918 r.), zerwany w lipcu 1918 r. Wydaje się, że zasadniczym — i jedynym — kryterium była zasada utrzymania przez partię bolszewicką roli kierowniczej, zasada rozwijana od najwcześniejszych lat przez Lenina. Do podobnych wniosków doszli ostatnio, m.in. K. W. Gusiew (*Krach partii lewych eserów*, Moskwa 1963, s. 91—92) oraz J. Gimpelson (*Iz istorii obrazowania odnopartijnoj sistemy w SSSR*, „Woprosy Istarii” 1965, nr 11). Gimpelson wysuwa hipotezę, że system jednopartyjny w ZSRR ukształtował się nie po zerwaniu sojuszu bolszewików z lewicowymi eserowcami (s. 19—20), lecz w l. 1920—1921 (s. 30).

⁶⁹ Już 8 IV 1917 Lenin pisał: „W Rosji zwycięstwo proletariatu jest do osiągnięcia w najbliższej przyszłości jedynie pod warunkiem, że pierwszym krokiem do tego zwycięstwa będzie poparcie robotników przez ogromną większość chłopstwa...” (*Listy z daleka*. *List 5* (w:) *Dzieła* t. 23, Warszawa 1951, s. 376).

⁷⁰ W pracy *Dziecięca choroba „lewicowości” w komunizmie* (*Dzieła* t. 31, s. 58) Lenin pisał: „W samym momencie Przewrotu Październikowego, zawarliśmy nie formalny, lecz bardzo ważny (i bardzo skuteczny) blok polityczny z drobnoburżazyjnym chłopstwem, przyjmując całkowicie, bez żadnej zmiany, eserowski program agrarny, tj. zawarliśmy niewątpliwy kompromis...”. Tę samą myśl, potwierdzającą nawet konieczność zawarcia sojuszu z lewicowymi eserowcami, Lenin sformułował już wcześniej (10 X 1917) w *Liście do przewodniczącego komitetu obwodowego armii, floty i robotników Finlandii* (I. Smiłgi). *Dzieła* t. 26, Warszawa 1956, s. 54.

nego niezdecydowania, scharakteryzowany przez Lenina jako okres dwuwładzy⁷¹. Rządu drugiego gabinetu koalicyjnego, sformowanego w sierpniu przez Kierenskiego, można uznać za próbę uchwycenia władzy przez centrum, pozostające w sojuszu z prawicą. Słabość tego sojuszu polegała tak na istotnych różnicach w programie, jak i swoistości zaplecza społecznego eserowców i mieńszewików z jednej strony, a kadetów z drugiej. Przy tym prawica nie rezygnowała z politycznej i militarnej walki o władzę. Tak zwany pucz gen. Kornilowa nie pozostawia co do tego wątpliwości. Pucz ten stał się początkiem okresu gwałtownego upadku prestiżu Rządu Tymczasowego. Bolszewicy z zaistniałych wydarzeń wyciągnęli wniosek, że przy braku przeciwdziałania ze strony lewicy, nieuchronnie utrzyma się *status quo*, władza polityczna pozostanie w rękach burżuazji, a zwłaszcza partii kadetów⁷². Równocześnie za główne zło uważali ugodową wobec Rządu Tymczasowego linię centrum⁷³. Opracowana i realizowana przez bolszewików taktyka stopniowej izolacji eserowców i mieńszewików w organizacjach proletariackich, przede wszystkim w radach delegatów, doprowadziła do bolszewizacji rad. Nastroje rewolucyjne panujące w radach umożliwiły ponowne podjęcie hasła: „Cała władza w ręce rad!” i dokonanie przewrotu zbrojnego. Rewolucja Październikowa zapoczątkowała trzeci etap rewolucji rosyjskiej — budowę państwa dyktatury proletariatu.

PROBLEMY POWSTANIA I ROZWOJU RADZIECKIEGO APARATU PAŃSTWOWEGO

Wśród wielu zagadnień spornych, jakie podejmuje współczesna historiografia radziecka, jednym z najważniejszych i najbardziej skomplikowanych jest problem powstania aparatu państwowego. Gorodecki podkreśla, że radziecka historiografia Rewolucji Październikowej po XX Zjeździe punkt ciężkości w pracach badawczych zaczęła przemieszczać z okresu przed październikiem na okres po październiku⁷⁴; wiąże to on z intensywniejszymi niż poprzednio badaniami historyków radzieckich nad zagadnieniem dyktatury proletariatu, nad znaczeniem rewolucji w takich podstawowych dziedzinach jak życie państwowe, społeczne i kulturalne⁷⁵.

W kwestii badania początków władzy państwowej rysują się wyraźnie dwa aspekty: kontynuowanie i rozwijanie działalności przez rady delegatów robotniczych, chłopskich i żołnierskich oraz powstanie rewolucyjnego aparatu państwowego, który łączył w sobie różnorakie uprawnienia i formy działania. Po okresie dyskusji tak w partii bolszewickiej jak i w radach delegatów, Komitet Wykonawczy rady pietrogradzkiej, na posiedzeniu zamkniętym w dniu 25 (12) października 1917 podjął uchwałę o utworzeniu Komitetu Wojskowo-Rewolucyjnego (WRK)⁷⁶; pierwsze posiedzenie WRK odbyło się prawdopodobnie 2 listopada (20 października) 1917 r.⁷⁷. W kwestii utworzenia pietrogradzkiego WRK w historiografii ra-

⁷¹ *Zadania proletariatu w naszej rewolucji* (w:) *Dzieła* t. 24. Warszawa 1952, s. 44—45.

⁷² J. Stalin, *Kryzys i Dyrektoriat* (w:) *Dzieła* t. 3. Warszawa 1951, s. 278.

⁷³ „Niech robotnicy wiedzą, że w walce tej będą nieuchronnie ponosili klęskę dopóty, dopóki eserowcy i mieńszewicy mają wpływ w masach” (ibidem, s. 279).

⁷⁴ Gorodecki, op. cit., s. 20.

⁷⁵ Ibidem.

⁷⁶ Pietrogradskij Wojenno-Riewolucionnyj Komitet. *Dokumenty i materiały w trzech tomach* t. 1. Moskwa 1966, dokument nr 11, s. 40—41.

⁷⁷ Por. *Biulletień Wojenno-Riewolucionnogo komiteta*. „Rabocziej put” z 24 X (6 XI) 1917.

dzieckiej występują spore rozbieżności⁷⁸. J. Tokariew dowodzi, że WRK powstał „...jako organ obrony Piotrogradu, w celu niedopuszczenia do usunięcia ze stolicy rewolucyjnego garnizonu”⁷⁹, a dopiero później, w miarę rozwoju sytuacji stał się sztabem powstania zbrojnego⁸⁰. Jakkolwiek jednak w się traktowało czas i cele powstania WRK, to pozostanie sprawa zasadnicza, jego działalność jako organu władzy państwowej. Gorodecki, w wystąpieniu na tejże sesji leningradzkiej wyraził pogląd, że „Pierwszy dokument podpisany przez Lenina w imieniu piotrogrodzkiego Komitetu Wojskowo-Rewolucyjnego, był równocześnie pierwszym aktem zwycięskiej władzy radzieckiej. Była to znakomita odezwa „K grażdanam Rossii”⁸¹. Współcześni jednoznacznie pojmowali WRK jako organ władzy państwowej⁸². Powołanie i formalne ogłoszenie rządu radzieckiego na II Ogólnorosyjskim Zjeździe Rad⁸³ zmieniło położenie prawne WRK, który stał się nadzwyczajnym organem władzy państwowej⁸⁴, biorąc na siebie — w szeroko pojętym sensie — zadania obrony rewolucji i państwa, m. in. walkę zbrojną (przejmowanie aparatu militarnego)⁸⁵ oraz walkę ze spekulacją i sabotażem⁸⁶. 18 (5) grudnia 1917 piotrogrodzki WRK rozwiązał się, a wkrótce potem powołana została Ogólnorosyjska Komisja Nadzwyczajna do Walki z Kontrrewolucją i Sabotażem (WCzK), z F. Dzierżyńskim na czele. Uprawnienia wojskowe WRK przejmował organizujący się radziecki aparat dowódczy, zwłaszcza już po śmierci naczelnego dowódcy armii, gen. N. Duchonina (3 grudnia 1917)⁸⁷.

Okres, który nastąpił po proklamowaniu rządu radzieckiego przypomina okres dwuwładzy, z tym wszakże, że o ile wówczas wojna domowa znajdowała się w stadium zaczajkowym — przebiegając głównie w sferze walki politycznej — o tyle teraz obie dyktatury⁸⁸ przeszły do działań zbrojnych. Wojna domowa w stadium rozwiniętym, tak jak od późnej jesieni 1918 r., podzieliła kraj na dwie części, z których każda znajdowała się w innym systemie politycznym. Logiczną konsekwencją tego stanu rzeczy było przejście po jednej stronie barykady do komunizmu wojennego w gospodarce, z drugiej zaś — ewolucja ku prawicy⁸⁹. Okres ten kończy się jesienią 1919 r. wraz z klęską armii gen. Denikina i likwidacją przez Armię Czerwoną kontrrewolucyjnej administracji wojskowej i cywilnej na

⁷⁸ Pod tym względem interesujące jest krytyczne wystąpienie J. Tokariewa na wspomnianej już sesji naukowej w Leningradzie (*Lenin i Oktiabrskoje woorozhennoje wosstanie w Pietrogradzie. Materiały...*, s. 167—180).

⁷⁹ Ibidem, s. 5.

⁸⁰ Ibidem, s. 176.

⁸¹ Ibidem, s. 149.

⁸² Np. S. I. Szulga, W. I. Lenin w Pietrogradskom Wojenno-Riewolucionnom Komittie (w:) *O Władimirie Iljicze Leninie. Wspominania 1900—1922 gody*. Moskwa 1963, s. 301. Por. też M. P. Irosznikow, *Sozdanie Sowietского Centralnogo gosudarstwiennogo aparata. Sowiet narodnych komisarow i narodnyje komisariaty oktiabr 1917 g. — janwar 1918 g.* Moskwa—Leningrad 1966, s. 60.

⁸³ *Diekriety Sowietsoj władsti t. I*. Moskwa 1957, dokument 14, s. 20—21.

⁸⁴ *Istorijs Wielikoj Oktiabrsoj Socialisticzeskoj Riewolucii*, s. 306.

⁸⁵ Por. W. A. Antonow-Owsiejenko, *Zapiski o graždanskoj wojnie t. 1*, Moskwa 1924, s. 10.

⁸⁶ *Zalecenie Sownarkomu Komitetowi Wojskowo-Rewolucyjnemu Diekriety Sowietsoj władsti t. I*, dokument 51, s. 71.

⁸⁷ Por. M. Boncz-Brujewicz, *Wspomnienia*. Warszawa 1959, s. 332—335.

⁸⁸ Tzn. dyktatura proletariatu z jednej strony i dyktatura wojskowa burżuazji z drugiej.

⁸⁹ Poważnym rozsądnikiem idei monarchicznej była już pod koniec 1917 r. kadra oficerów ściągająca na południe, do armii organizowanej przez gen. Aleksiejewa. Zdaniem Milukowa, wśród oficerów tych było nie mniej niż 80% zdeklarowanych monarchistów, w tym niemało zwolenników starego reżimu carskiego (op. cit., s. 57). Okres otwartego dyktatu kół wojskowych zapoczątkowało obalenie w nocy na 18 XI 1918 Dyrektoriatu omskiego i ogłoszenie admirała Kołczaka „Zwierzchnim zarządcą Państwa”.

terenach podległych uprzednio Denikinowi. Wprawdzie armia kontrrewolucyjna odrodziła się na Krymie pod wodzą barona P. Wrangla, lecz na obszarach zdecydowanie mniejszych niż poprzednia i można ogólnie powiedzieć, iż Rosja po klęsce Denikina znalazła się w komunistycznym systemie politycznym.

Uchwycenie władzy państwowej prawie zawsze pozwala partii rządzącej realizować postulaty zawarte w jej programie. W Rosji okres rządów Kierenskiego wykazał, iż w praktyce tak eserowcy jak i mieńszewicy, będący wówczas w centrum, mieli poważne trudności w realizacji swego programu. Przyczynę tego stanu rzeczy można upatrywać w osobliwościach rozwojowych Rosji i jej ówczesnym stanie. Parlamentaryzm, zasadniczy punkt programu obu partii, był na rękę prawicy: można go było wykorzystać jako odskocznię w procesie ewolucji na prawo. Jaskrawym przykładem może tu służyć osławiona historia zwołania i obrad Zgromadzenia Ustawodawczego, rozpędanego bez trudu przez bolszewików, wobec oczywistej wsteczności większości burżuazyjnej Zgromadzenia w kwestii pokoju i ziemi. Dysproporcja sił między prawicą a mieńszewikami i eserowcami, czyniła w praktyce program tych partii niewykonalnym. W rezultacie mieńszewicy i eserowcy musieli oscylować między skrajnymi ugrupowaniami — kadetami i bolszewikami. Oczywiście taktyka ta nie zadowalała mas, które wołały opowiedzieć się po stronie tego, kto obiecywał załatwić najbardziej palące sprawy: przekazać ziemię chłopom, zakończyć wojnę i wprowadzić ośmiogodzinny dzień pracy w fabrykach i zakładach produkcyjnych. Zrealizowanie tych postulatów pozwoliło później bolszewikom utrwalić władzę zdobytą w przewrocie październikowym oraz przetrwać ciężki okres wojny domowej.

ANARCHIŚCI ROSYJSKY W OKRESIE REWOLUCJI I WOJNY DOMOWEJ

Problemy wiążące się z rolą anarchistów w okresie rewolucji i wojny domowej poruszano dotąd stosunkowo rzadko. Współcześni historycy radzieccy nie zajmują się kwestią programu anarchistów rosyjskich, ani nie analizują ich pozycji na różnych etapach rewolucji. Nie ulega wątpliwości, że zajmowali oni miejsce na skrajnej lewicy. Już przez swój program — potępienie każdej formy władzy państwowej — zaliczali się oni do radykałów przeciwnych oportunistom. Potwierdził to Lenin w liście do Sylwii Pankhurst z 28 sierpnia 1919, w którym pisał m.in.: „Bardzo wielu robotników anarchistów staje się teraz najbardziej szczerymi zwolennikami Władzy Radzieckiej, a skoro tak jest, to fakt ten dowodzi, że są oni naszymi najlepszymi towarzyszami i przyjaciółmi, że są najlepszymi rewolucjonistami i że wrogami marksizmu byli oni jedynie wskutek nieporozumienia, a ściślej mówiąc nie wskutek nieporozumienia, lecz wskutek tego, że oficjalny socjalizm okresu II Międzynarodówki (1889—1914) zdradził marksizm, popadł w oportuizm, wypaczył rewolucyjną naukę Marksa w ogóle, a jego naukę o wnioskach wypływających z Komuny Paryskiej 1871 roku w szczególności”⁹⁰.

Anarchizm w Rosji rozwinął się najpełniej w XIX w.; po stopniowym upadku, odrodzenie jego nastąpiło w związku ze zwycięstwem rewolucji lutowej w 1917 r. Wystąpiły wówczas dwa nurty: anarcho-komunizm (skupiał głównie byłych tzw. chlebowolców) i anarcho-syndykalizm. Zwłaszcza ten ostatni okazał się kierunkiem żywotnym, oddziaływując na związki zawodowe i pewną część działaczy partii bolszewickiej (tzw. kryzys w partii bolszewickiej). Idee anarchosyndykalistyczne, które przerzucały punkt ciężkości na związki zawodowe i inne organizacje

⁹⁰ *Dzieła* t. 29, s. 562.

społeczne, zostały skrytykowane na X Zjeździe RKP(b) w 1921 r., zarówno jak nosiciele ich w partii komunistycznej⁹¹.

Lenin niejednokrotnie wskazywał, że już od początku pierwszej wojny światowej wśród anarchistów rosyjskich dał się zauważyć proces rozpadu na dwa nurty — opowiadający się za władzą radziecką i skierowany przeciw niej⁹². Anarchiści, którzy rozpoczęli współpracę z władzą radziecką, zadali tym samym śmiertelny cios głoszonej przez siebie doktrynie⁹³. Reszta, wrogo nastawiona do nowego ustroju, po ostatecznym jego zwycięstwie, podzieliła los innych rosyjskich ugrupowań opozycyjnych i po 1922—1923 r. zniknęła z areny politycznej.

O losach członków nurtu proradzieckiego w anarchizmie rosyjskim przesądził fakt ich współpracy z komunistami; wielu jego przedstawicieli wstąpiło następnie do partii bolszewickiej⁹⁴. Wielu, jak znany marynarz Anatolij Żeleznikow, stało się bohaterami państwa dyktatury proletariatu.

Po Rewolucji Październikowej, w latach 1919—1920 działały w Rosji radzieckiej trzy wielkie federacje anarchistyczne: petersburska, moskiewska i ukraińska, Zwłaszcza ta ostatnia (od wydawanego pisma zwana grupą „Nabat”) odegrała dużą rolę. Znaczenie jej wypływało m. in. z rolniczego charakteru Ukrainy i związanej z tym podatności ukraińskiego chłopstwa średniozamożnego na ideologie anarchistyczną (a także agitację lewicowych eserowców), jak również żywych ciągle tradycji ukraińskiej wolnicy, buntów chłopskich i kozackich; z faktem tym liczyła się partia bolszewicka⁹⁵, stopniowo rozgrywając sojusze z „biedniakami” i „średniakami”. Główną ostoją anarchizmu na Ukrainie była chłopska armia N. Machno, której zawiązki powstały w okresie walki powstańców ukraińskich z okupacyjnymi wojskami niemieckimi i austro-węgierskimi⁹⁶. Pod ochroną oddziałów machnowskich powstawały i rozwijały się na południu Ukrainy (centrum — rejon Hulaj-Pola) tzw. wolne komuny pracy⁹⁷, których politycznym kierownictwem były wolne rady pracy⁹⁸, mające charakter ludowego samorządu. Wpływy anarchistów na Ukrainie upadły ostatecznie wraz z klęską Machno w październiku 1921 roku⁹⁹.

⁹¹ W uchwale „O syndykalistycznym i anarchistycznym odchyleniu w naszej partii”, uczestnicy Zjazdu postanowili: „1) uznać za konieczne prowadzenie nieugiętej i systematycznej walki z tymi ideami; 2) uznać propagowanie tych idei za nie dające się pogodzić z przynależnością do Komunistycznej Partii Rosji” (*Komunistyczna Partia Związku Radzieckiego w rezolucjach i uchwałach zjazdów, konferencji i posiedzeń plenarnych KC, cz. I 1898—1924*, Warszawa 1956, s. 608).

⁹² Por. przyp. 47.

⁹³ Por. Lenin, *Referat na posiedzeniu Rady Piotrogradzkiej (12 III 1919)* (w:) *Dzieła t. 29*, s. 2.

⁹⁴ Pozytywne doświadczenia współpracy z częścią anarchistów w Rosji radzieckiej skłoniły Lenina do przedstawienia na II Kongresie Międzynarodówki Komunistycznej projektu rezolucji o wciągnięciu anarchistów do partii komunistycznej (por. 19 punkt cytowanych w przypisie 47 *Tez o podstawowych zadaniach Drugiego Kongresu Międzynarodówki Komunistycznej*, s. 194).

⁹⁵ W punkcie szóstym rezolucji KC RKP(b) — „W sprawie władzy radzieckiej na Ukrainie” — zatwierdzonej na 8 Ogólnorosyjskiej Konferencji RKP(b) 2—4 XII 1919, stwierdzono: „Z uwagi na to, że na Ukrainie, w jeszcze większym stopniu niż w Rosji, przeważającą część ludności stanowi chłopstwo, zadaniem Władzy Radzieckiej na Ukrainie jest zdobyć sobie zaufania nie tylko biedoty chłopskiej lecz i szerokich warstw średniego chłopstwa...” (*KPZR w rezolucjach...* cz. I, s. 520).

⁹⁶ P. Arszinow, *Istoria machnowskiego dwiżenija (1918—1921 gg.)* Berlin 1923, s. 51—59.

⁹⁷ Ibidem, s. 83—86.

⁹⁸ Ibidem, s. 89.

⁹⁹ Trifonow, op. cit., s. 281—283. Po długiej przerwie (o ile się mogłem zorientować ostatnią pracą poświęconą ruchowi Nestora Machno była *Machno i machnowszczina: Anarchisty za rabotoj*, Moskwa 1933, pióra S. Czernomordika, ukazała się pozycja traktująca o Machno — S. N. Siemanow, *Machnowszczina i jego krach*. „Woprosy Istorii” 1966, nr 9, s. 37—60.

W czasie między rewolucją lutową i październikową 1917 r. anarchiści mieli wielu zwolenników w różnych środowiskach społecznych¹⁰⁰. Odnosi się to zwłaszcza do marynarzy i to zarówno we Flocie Czarnomorskiej¹⁰¹, jak i Flocie Bałtyckiej, gdzie sympatie proanarchistyczne wzrosły jeszcze po Rewolucji Październikowej, umacniając wpływy anarchistów w wyborach do Centrobaltu, które odbyły się w pierwszej połowie stycznia 1918¹⁰². Anarchiści byli inicjatorami konfliktu między Centrobaltem i komisarzem P. Dybienką, w kwestii podziału kompetencji i wydawania broni¹⁰³.

W pierwszym okresie po zwycięstwie Rewolucji Październikowej i w pierwszych miesiącach 1918 r. najbardziej ożywioną działalność rozwinęła federacja moskiewska anarchistów¹⁰⁴. W kwietniu 1918 r., według danych WCzK¹⁰⁵, w Moskwie istniało 20 grup anarchistycznych, o ogólnej liczebności ok. 2 tys. osób. Anarchiści, którzy nigdy się nie rozstawali z bronią, byli zwani czarną gwardią. W okresie przewrotu zbrojnego w Moskwie, zarekwirowali, w różnych częściach miasta 26 budynków¹⁰⁶, przeważnie pałacyków i willi. W nocy z 11 na 12 kwietnia 1918 oddziały WCzK otoczyły je i rozbroiły ok. 400 „czarnogwardzistów”¹⁰⁷. Akcją kierował F. Dzierżyński. W rezultacie tej akcji, zdaniem Dzierżyńskiego¹⁰⁸, przestępczość w Moskwie zmniejszyła się o 80%. Należy bowiem pamiętać, iż grupy anarchistów stanowiły dogodny punkt oparcia dla wielu przestępców, którzy występowali przeciw państwu i aktualnej organizacji społeczeństwa; potwierdzeniem może być komunikat WCzK, wzywający ludność Moskwy do zgłaszania się w urzędach „czeki” i rozpoznawania bandytów rabujących mieszkania i dokonujących napadów na ulicach¹⁰⁹. Świadczą o tym również wspomnienia współczesnych¹¹⁰.

Rozbrojeni anarchiści nie zaprzestali walki. Już wkrótce dali znów znać o sobie, biorąc udział¹¹¹ w wystąpieniu lewicowych eserowców w lipcu 1918 w Moskwie¹¹². W następnym roku, wraz z wrogo nastawioną do państwa dyktatury proletariatu

¹⁰⁰ Tak np. nastrojom anarchistycznym ulegały niekiedy załogi całych fabryk (por. protokół zebrania Rady Delegatów Robotniczych i Chłopskich rejonu Peterhofskiego w Piotrogradzie z 9 III 1917) *Rajonnyje sowiety Pietrograda w 1917 roku*. t. II. Moskwa—Leningrad 1965, s. 98.

¹⁰¹ Por. *Moriaki w borbie za własť sowietow na Ukrainie (nojabr 1917—1920 gg.)*. *Sbornik dokumentow*. Kijew 1963, s. 7 (wstęp W. S. Szłomina).

¹⁰² N. F. Izmajłow, A. S. Puchow, *Centrobalt*. Moskwa 1963, s. 227.

¹⁰³ *Protokoły i postanowienija Centralnogo komiteta Baltijskogo flota. 1917—1918*. Moskwa—Leningrad 1963, s. 354, dokument nr 162, s. 359.

¹⁰⁴ Por. *Oczerki istorii SSSR. 1917—1962* (pod. red. I. F. Kondraszowa i N. W. Kiriłłowa). Moskwa 1963, s. 84.

¹⁰⁵ Opublikowane w dzienniku „Iwiestija Moskowskogo Sowietu” 13 IV 1917.

¹⁰⁶ *Istoria Moskwy* t. 6, cz. 1. Moskwa 1957, s. 150.

¹⁰⁷ Ibidem. W akcji wziął udział Czerwony Pułk Warszawy, który zlikwidował punkt oporu anarchistów Zamoskworieczja, przy ul. Dońskiej. Zginęło 2 uczestników akcji, 4 zostało rannych. O akcji pisze obszernie płk Jan Hoffman w artykule *Z dziejów Czerwonego Pułku Warszawy*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1964, nr 2, s. 197—199. Artykuł zawiera sporo nieścisłości.

¹⁰⁸ Wg N. I. Zubow, *F. E. Dzierżyński. Biografia*. Moskwa 1963, s. 160.

¹⁰⁹ F. Dzierżyński, *Pisma wybrane*. Warszawa 1965, s. 217.

¹¹¹ Ilia Erenburg tak wspomina dni przed rozbrojeniem „czarnej gwardii”: „W Moskwie raz po raz wybuchała strzelanina. Na Powarskiej nieomal w każdym pałacyku był sztab anarchistów. W kawiarniach często widywałem na stoliku obok ciastek rewolwer. W nocy na przechodniów napadali bandyci” (*Ludzie, lata, życie. 1918—1921. Rewolucja*. Warszawa 1963, s. 77).

¹¹² W sprawozdaniu dla Rady Komisarzy Ludowych o buncie lewicowych eserowców, Dzierżyński pisał: „Należy zaznaczyć, że większość buntowników — to zdemoralizowani czarnomorscy marynarze oraz dawni rozbrojeni anarchiści”. (*Pisma wybrane*, s. 220).

¹¹² Por. też W. Władimirowa, *Lewyje esery w 1917—1918 gg.*, „Proletarskaja riwolucija” 1927, nr 4.

częścią maksymalistów i lewicowych eserowców, utworzyli anarchiści w Moskwie tzw. Ogólnorosyjską Organizację Anarchistów Podziemia („anarchiści podziemia”), kierowaną przez Polaka Kazimierza Kowalewicza¹¹³. Organizacja ta dokonała wielu aktów terrorystycznych¹¹⁴, m.in. zamachu bombowego w Leontiewskom pierieułku (25 września 1919), podczas posiedzenia komitetu moskiewskiego RKP(b), w którym miał uczestniczyć Lenin¹¹⁵. Zginęło wówczas 12 bolszewików, wśród nich W. Zagorski, sekretarz komitetu moskiewskiego. W wyniku śledztwa ustalono nazwiska głównych przywódców „anarchistów podziemia” (m.in. Kowalewicza i byłego członka KC partii lewicowych eserowców, Donata Czerepanowa), aresztowano ich i rozstrzelano z wyroku trybunału rewolucyjnego WCzK¹¹⁶.

Ostatnim, na dużą skalę zakrojonym wystąpieniem anarchistów, był tzw. bunt kronsztadzki w 1921 roku. Wykorzystali oni wówczas swoje tradycyjne wpływy we Flocie Bałtyckiej oraz nastroje zmęczenia i wyczerpania, panujące wśród warstw drobnomieszczańskich, zwłaszcza wśród chłopstwa¹¹⁷. Po wypadkach kronsztadzkich i zlikwidowaniu oddziałów Machno w Rosji radzieckiej nie było już więcej poważnych prób oddziaływania ze strony anarchistów¹¹⁸.

¹¹³ S. Dzierżyńska, *W gody wielkich bojów*. Moskwa 1964, s. 301.

¹¹⁴ G. G. Ałachwierdow, N. F. Kuźmin, M. W. Rybakow, D. M. Spirin, N. I. Szatagin, *Kratkaja istorija graždanskoj wojny w SSSR*, wyd. 2. Moskwa 1962, s. 308.

¹¹⁵ *Istorija Moskwy* t. 6, cz. 1, s. 193.

¹¹⁶ Gusiew, op. cit., s. 256.

¹¹⁷ Lenin, *Przemówienie na Ogólnorosyjskim Zjeździe Robotników Transportu* (27 III 1921) (w:) *Dzieła* t. 32, ed. cit., s. 292.

¹¹⁸ Trifonow, op. cit., s. 70. Autor twierdzi (twierdzenie popiera jednym tylko przykładem), że po 1921 r. nastąpiło pełne przemieszanie się resztek anarchistów z elementami przestępczymi.